

Chänil pañmil: pi'älo'b nukbä la'k'äjnibai *

Majchkiyoñlojoñ

Junmujchächbä ichänil pañmil ñoj k'o'tyabä, ñuki chaxal loñkya' muk'bä jk'äñlojoñ tyi tyijpäl ñumel, yik'oty jiñ mi jk'äñlojoñ ksu'blojoñ kbä, kalem loñkjol, loñkwuty, ts'itya' bänäl loñjuktyal. Tyi kaxlañtyañ mi ksu'beñtyeloñ *ortóptero*, cha'añbi tyoj säpäl loñkwich', cha'lajm loñkwich' muk'bä jk'äñlojoñ tyi wejlel yik'oty mi jk'äñloñ ksu'bloñ kbä.

Xchiloñbäloñ, xkuchyopom yik'oty xtyopi' tyam loñktsuktyi', ñumeñ bajche' ityamlel loñjuktyal. Loñkchokil ñumeñ tyam yity baki mi ilok'el ityuñ, cha'añ mi imejlel yotsañ tyi imalil lum che' mi ityuñjel.

Sajk'oñbälojoñ yik'oty xtyopi' ma'añ tyam loñktsuktyi' yik'oty muk'bä jk'äñlojoñ tyi tyuñ. Tyi loñkpejtyelel mi kcha'leñlojoñ k'ay cha'añ kpäylojoñ kch'okil; xchiloñbälojoñ yik'oty xkuchyopom mi kñijkañlojoñ kwich', xtyopi' mi iñijkañ yok yik'oty iwich' cha'añ mi isu'b ibä, ñoj k'o'tyajañ mi isu'b ibä cha'añ mi yu'biñtyel.

Xtyopi', xchil, sajk' yik'oty xkuchyopom

Jaychajpoñlojoñ

Añoñbilojoñ 13,000 ichajplel tyi ijotyälel pañmil.
Añoñbilojoñ 920 ichajplel wä' tyi México.

Baki chumuloñlojoñ

Tyi loñkpejtyelel añoñlojoñ tyi pam lum, mi kmulañlojoñ ajñel tyi ityikwälel pañmil baki mach weñ chañ matye'el, bajche' tyi wäymälel, tyi pajk'emal, tyi jokyäl, tyi jamol o baki chuki päk'ältyak, añ muk'bä kmulañlojoñ ajñel baki ik'ch'ipañ o ik'yochañ pañmil, baki yax pañmil bajche' tyi cheñ baki mi ktyop'lojoñ kochi'.

Bajche' añoñlojoñ

Cha'añ mi kp'ojlelojoñ mi ktyuñijeloñ tyi imalil lum, ya' mi kpäñtyäyelojoñ bajche' loñktyaty loñkña', ma'añ kalem loñjuktyal.
Mach junlajal chuki mi kñik'i k'uxlojoñ, añ muk'bä jk'uxlojoñ pimel, ich'ok tye'el pimel, iwutytye', añ muk'bä jk'uxloñ xk'o'loch yik'oty ty'aäl.
Añ muk'bä kts'itya' tyä'lañlojoñ chuki mi apäk'la bajche' ixim, bu'ul, yäk'il ch'ujm yik'oty yañtyakbä la'päk'äb.
Sajk'oñbälojoñ mi kmuchk'iñlojoñ kbä, orajach mi kpety jisañlojoñ päk'äbäl, bajche' cholel o jiñäch chuki päk'äl mi ktyajlojoñ, mi klaj k'uxbeñlojoñ iyopäl tye' tyi junmujk'jach, añ tyi a'bälelba mi kmä'lañ loñkba yikoty añ tyi k'iñilbä.

Bajche' mi imejlel akotyanoñlojoñ

Mach la' laj sek' tye', mach la' laj pul pañmil baki añoñlojoñ, ya' mi klajmelojoñ mi tyi apulu matye'el mi tyi apulu pañmil, jiñ che' ya' kuxuloñlojoñ, ya' mi ktyajlojoñ ibäl loñkñäk', mi jmejlelojoñ majlel tyi yañbä pañmil, pe añ k'iñil ma'añ jiñ matye'el o pimel muk'bä kmulañ jk'uxlojoñ, jiñ che' mach ba'ikachbä pimel mi jk'uxlojoñ.
Mi ts'a'ix apejkä ili juñ, ts'a'ixmeku akäñä bajche' loñkilal, bajche' loñkñuñsaj k'iñ; muk'äch imejlel añaumeñ kãñoñlojoñ che' awom, cha'añ mi imejlel akäñityañoñlojoñ.

Bajche' mi käk'lojoñ jkotyayaj

Bäl iñäk'oñlojoñ yañbä ichänil pañmil, bajche' jiñi muk'bä ijuxpaño'b ibä tyi pam lum, bajche' mutyo'b yik'oty añ muk'bä ak'uxoñlojoñ bajche' xk'ajbal sajk' yik'oty xbi'k'tyi yäyax tyopi' añbä tyi Oaxaca, tyi Veracruz, tyi Hidalgo, tyi Puebla, tyi Morelos, tyi Michoacan, tyi Tabasco yik'oty tyi Yucatán; mi jk'uxtyälöñ k'älä oyiñiyi yik'oty k'älä wäle, cha'añbi ñoj añ loñkweñlel.
Mi añki tyi tyälyety tyi Oaxaca ya'tyo mi ak'e'el mi kchajñelojoñ tyi mercado, mi yotsañtyel loñkats'amlel yikoty mi kyäts'beñtyeloñ ya'lel ilmuñix cha'añbi weñ sumukoñlojoñ tyi k'uxol.

Coordinación General: Jacinta Ramírez Bautista, Alicia Xochitl Olvera Rosas y Carlos Galindo Leal • Texto: Jacinta Ramírez Bautista y Carlos Galindo Leal • Interpretación al c'hoj: Rubén López López • Coordinación lingüística: Rafael Gamallo Pined • Dirección de arte: Isabel Alejandra Plata Zamora con la colaboración de Rafael Ríos Rodríguez • Fotografía: Banco de Imágenes CONABIO